

A. LIMBA

SECȚIUNEA I : CONSIDERAȚIUNI ETNOLOGICE

Cap. I: Familia uralo-altaică

§ 1. CARACTERISTICA EI. — Familia idiomelor uralo-altaice, răspândite în Asia și în Europa orientală, nu prezintă un caracter de înrudire așa de intim ca limbile ce constituie familia indo-européană; dar se pot recunoaște într'însele câteva trăsuri fundamentale comune, pe temeiul cărora finezul Castrén a stabilit afinitatea lor, una din descoperirile capitale ale lingvisticei moderne.

Aceste caractere comune, afară de fondul lexical, sînt:

1. sub raportul fonetic, *armonia vocalică*, în virtutea căreia vocala radicalului are o acțiune decisivă asupra sufixului. Ast-fel turcesce a e o u se consideră ca vocale tari, iar e i ö ü ca vocale slabe, și vocala sufixului trebuind să se acomodeze după cea radicală, pluralul de la *aga* și *deli* sună: *agalar* și *deliler*.

2. sub raportul morfologic, *aglutinațiunea*, după care sufixele se alipesc sau se juxtapun unui radical, care rămâne totdeauna stabil, în opozițiune cu idiomele flexionale în cari și elementul radicalului e supus variațiunii.

3. sub raportul sintactic, caracterul *sintetic* al propozițiunii și mai ales al verbului, care poate exprima toate modurile de acțiune prin particule intercalate între radical și sufix. Ast-fel de la verbul turcesc *sevmek* „a iubi“ se pot forma până la 36 de teme verbale (bunăoară *sevdirişememek* „a nu se putea iubi cu de-a sila“) și verbul un-guresc *zár* „a încuia“ trece prin variate sintese modale până la forma complicată *zâratgathat* „el poate face să se încuie adesea“.

Mai observăm încă, sub raportul accentului, că un grup al acestei familii, cel ugro-finez, în-tonază totdeauna silaba radicală, pe când grupul turco-tatar transportă obicinuît tonul pe silaba sufixului (cf. totuși § 22).

Un caracter etnologic comun popórelor ura-lo-altaice e tenacitatea, cu care ele au conservat limba lor națională și, ca contrast, variabilitatea organizațiilor sociale și religioase cari au stabilit nisce deosebiri așa de profunde între un Ungur și un Samoied, între un Turc și un Bașkir. Dar abstracțiune făcând de efectul încrucișărilor și de acțiunea mediului social, toate aceste popóre au același aer de familie: o față ososă și rectangulară, un păr negru, tare și luciu, o piele smédă, un corp scund, un cap mare cu ochi mărunți și o barbă spânatică¹⁾.

§ 2. GRUPUL MONGOL. — Familia idiomelor ura-lo-altaice se divide în 4 grupuri: mangiú, mongol, fino-ugric și turc²⁾.

Grupul mangiú e reprezentat de un popor, care impuse Chinei dominațiunea sa în sec. XVII,

¹⁾ Cahun, *Turcs et Mongols dès origines à 1405*. Paris, 1896, p. 35.

²⁾ Winkler, *Das Uralaltaische und seine Gruppen*. Berlin, 1885.

și de tunguza, în Siberia centrală, grăită de vr'o 70000 de ómeni.

Grupul mongol e reprezentat de Mongoliî din China de Nord și de pe lângă lacul Baikal, popor a cărui obscuritate actuală contrastéză puternic cu sbuciumul, ce odinióră hordele lui Gengiskhan și Tamerlan aũ dat lumiî europene și asiatice. Pornind în 1227 de la pólele munților Altaî, aceste horde impuseră Chinei stăpânirea lor, distruseră califatul de Bagdat, pustiiră Rusia, care rămase două secole sub dominațiunea Hordei-de-aur, și în 1240, sub conducerea lui Batukhan, năvăliră în Polonia, în Ungaria și în Muntenia, prin munții Brașovului și ai Făgărașului: „Ordă (fratele lui Batu), care pornia spre drépta (rapórtă istoricul persian contemporan Fazel-Ullah-Rașid), trecênd țara Oltului, fu întâmpinat de Bazaran-Ban cu oștire, dar fu bătut... Bugek în țara Sașilor trecu peste munții să intre în Kara-Ulag și bātu popórele Ulag¹⁾“.

În urma atâtor cuceriri și sdrobiri de popóre, Mongoliî ajunseră în a doua jumătate a sec. XIII stăpânii lumiî: imperiul lor se întindea de la Marea Chinei până în Polonia și de la munții Himalaia până în Siberia. Astăđi stăpânii de odinióră sînt supușii împéraților Chinei, Rusiei și Turciei.

Tot acestuî grup aparțin Calmucii saũ Mongoliî apusenî (numiți în cronicile nóstre și *Cal-măși*), cari aũ pătruns în Rusia până la gura Volgei, în gubernia Astrahan. La 1812, ei intrară în Bucuresci odată cu oștirea rusescă și cronicarul contemporan, Dionisie Eclesiarchul,

¹⁾ d'Ohsson, *Histoire des Mongols* II, 627. O analiză critică a acestuî text ap. Hasdeu, *Negru-Vodă*. Bucuresci, 1898, p. XCV-CIII.

descriind impresiunea ce făcură asupra Bucureștenilor, îi reprezintă ca „scundateci și groși, cu cap mare și fruntea lată și obrazul mare, iar ochii și urechile mici“, caracteristica tipului uralo-altaic.

§ 3. GRUPUL UGRIC. — Grupul fino-ugric, reprezentat în primul rînd de fineza în Finlanda și de maghiara în Ungaria, cea din urmă izolată cu desăvîrșire de idiomele înrudite; apoi de dialectele ugrice dintre Ural și Volga, ca ceremisa, ostiaca și vogula în Siberia, ultima idiomă cea mai d'apropo înrudită cu maghiara; în fine, de samoieda, lângă Oceanul Glacial.

Intr'o regiune învecinată cu Ostiaci și Voguli trebuie căutată și patria primitivă a poporului ungur. De aci, din Urali, Ungurii porniră spre Sud cu ocaziunea invasiunii Avarilor și fură treptat supuși de Bulgari și de Cazari. Impinși apoi de Pecenegi, ei se aședară în Rusia meridională (în Atelkuzu) și în 899 ocupară Pannonia, de unde împrăștiară prin incursiunile lor spaimă în tótă Europa. După ce absorbiră treptat pe Bulgari, Cazari, Pecenegi și Cumani, Ungurii luară în posesiune definitivă acest teritoriu, pe care, în curs de un mileniu, au perindat atâtea popore: Celți, Germani, Iliri, Romani, Huni și Avari...

Din capul locului în atingere cu populațiunea indigenă, cu Romani și cu Slavi¹⁾, Ungurii suferiră ascendentul cultural al celor din urmă și exercitară asupra celor dintâi o influență lexicală puțin însemnată ce-i drept, din cauza naturei sale teritoriale, dar care se resimte deja

¹⁾ Cf. Nestor s. a. 898: Ungurii, trecînd peste Carpați, se apucară la luptă cu Vlahii și cu Slavi, cari locuiau în aceste țări.

în primele monumente ale limbei române. O serie de noțiuni abstracte foarte importante și comune întregii Românimii (ca chip, fel, gând, pildă, sémă, violén; și verbe ca bănuesc, chibzuesc, făgăduesc, socotesc) — denotă o intimitate socială între cele două popóre. Limba română, deși într'o măsură mai modestă, a compensat la rîndul ei aceste împrumuturi etnice.

Cap. II. Grupul turco-tatar

§ 4. TĂTARI. — Grupul turco-tatar, cel mai vast dintre tóte, se întinde de la Marea Mediterană până la fluviul Lena în Siberia și se împarte în 3 ramuri foarte d'aprópe înrudite cu tótă depártarea lor în timp și în spațiu: nordic, oriental și occidental¹⁾.

Ramura nordică coprinde iakuta, grăită de vr'o 20000 de ómeni pe lângă fluviul Lena, cea mai depártată și cea mai bine conservată dintre idiomele acestui grup.

Ramura orientală, al cărei tip antic fu *uigura*, care posedă cel mai vechi text lingvistic (poema didactică Kudatku bilik „Sciința de a guverna“ din 1069) și reprezentantele ei moderne: giagatai, özbeg, türkmen, kirghiz sau kazac, idiome înrudite cu nogai, dialectul Tătarilor din Crimeia și de la Nordul Mării-Negre; în fine, Ciuvașii și Bașkirii de lângă Volga.

Prin *Tatar*, numele primitiv al unui ném mongol și transportat apoi asupra popórelor supuse de Gengiskhan, se înțelege astăzi popu-

¹⁾ Vámbéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig, 1885. Cf. T. de Pauli, *Description ethnographique des peuples de la Russie*. St. Petersburg, 1862.

lațiunea turcă în număr de vr'un milion și jumătate răspândită în Rusia, în Caucas și în Siberia. Dintre aceste diferite categorii de Tătari ne interesază în special Tătarii din Crimeia, reduși astăzi numai la 250000 de oameni care se ocupă cu păstoritul, dar care odinioară constituiră un Stat independent sub Hagi Ghirai Han și apoi de la 1478, când Mengli Ghirai primi investitura de la Pórtă, rămaseră până la 1783 sub suzeranitatea Turciei. În acest interval ei avură frecvente raporturi și ciocniri cu popoarele învecinate: Ruși, Poloni, Unguri, Ardeleni, Moldoveni și Munteni.

În cronicile și în cântecele noastre bătrânescei răsună adesea ecoul dureros al deselor și subitelor lor incursiuni, al așa-numitelor *ciambuluri*, în Moldova. Sub Bogdan-Vodă nu trecea an, să nu bântue această țară cu razziele lor (Miron Costin I, 183):

În anul 7018 (1510), Bet Gherei-Sultan, feciorul Hanului, fără de veste, cu mulțime de Tătari, pe trei locuri a intrat în țară și a prădat de la Orhei până la Dorohoi și pe Prut în sus, de a făcut multă robie și plén...

În anul 7021 (1513), Bet Gherei, feciorul Hanului, a intrat în Moldova de a prădat țara până la Iași, și a ars târgul și ținutul Cărligătorei și a agiuns și până la Dorohoi și până la Ștefănesci; iară alții a prădat în jos la Lăpușna și la Kigeci, și de sîrg, vrînd să iasă cu robii, multe suflete în Nistru a înecat, și robii și de ai sîi... Așijderea, într'același an, a intrat Tătarii cu oște mare în țară, de a făcut multă pagubă și pradă...

Iată descrierea uneia din aceste incursiuni sub Dimitrașeo-Vodă Cantacuzino (Muste III, 13):

Tătarii sînt lupi apucători, pradă, robesc, bat și căznesc pe creștini și pe cine îi pedepsește Dumne-

deu de cad în mâna lor. Intrat-au Tătarii în țară ca lupii în turma de oi, cuprins-au pre toți prin case din Nistru până în Prut și până în Jijia, nimăruî nici o milă fiind de biata țară. Iernat-au Tătarii până în postul cel mare; nu-l putea sătura cu hrana de cai. Sacul de orz îl tăia în două unui cal într'o ȃi și cât nu mai biruia să-l mănânce, îl strîngea deosebi și dacă sfîrșia orzul din grôpă, făcea pre om de cumpăra orz de acel rēmas din traistele cailor; iară dacă nu mai găsia orz sau banî sau dobitoc, îl legaŭ la ger și-l udaŭ cu apă. Pre alții îi băgaŭ în produh și-l scoteaŭ pre alt produh. Îi băteaŭ, îi căzniaŭ, cât îi lăsaŭ morți. Călcăt-au și au jăcuit tot și pre mulți au și robit, copii, fete, pre furis. Rēmas-au bieții ômenî numai cu sufletul, bătuti, sdruncinați, cât nu se pôte nici cu scrisôrea, nici cu limba a povesti caznele și ucigăturile lor de Tătari.

Sau sub Mihaî-Vodă Racoviță (Ibid. III, 62):

Tătarii, după obiceiul lor, au și lăsat ciambur în tôte părțile, în șese ȃile de au prădat și au robit; și fiind iarna mare, omeții mari, nu s'au putut aseunde bieții ômenî; și s'au umplut de robi și de dobitôce; cum eraŭ saniile cu bejăniile, așa le aduceaŭ încărcate de muieri și de copii, și pe drum copii degerați și fete mari cum era mai amar...¹⁾

În poesia noastră populară, Român Grue Grozovanul representă tipul vitezului, care caută să rēsplătēscă Tătarilor din Bugiac neomenôsele lor prădăciuni. Pe câmpul Nistrului, într'un cort de covor poleit, șede bătrânul Ghiraî Han, înconjurat de Tătari „cu ochi mici ca ochi de ciur“; iar la ușa cortului, zace legat Român

¹⁾ Dar nici Moldovenii nu se arătaŭ nepēsători. Cf. Cantemir, *Moldova*, 126 (Turcam certe et Tartarum occidere christiani debitum arbitrantur) și mai ales Neculcea (II, 220 și 223): Petriceico-Vodă au trimis și Moldoveni în Bugiac... a prădare și a stricare, după cum le este obiceiul Moldovenilor, gata la jacuri... Deci tot tăia și ardea Bugiacul: Tătarcele cele burduhose le spinteca și punea copii prin pari și slobodzia robii de pîn obeȃe și-l lua cu bucatele cele tătăresci și aducea duimuri multe, cât nu mai putea să le ia sēma...

Grue Moldovanul „care a sărăcit pe Hanul“. In-
trebat de Han, câți Tătari i-a stricat, vitezul
nostru îi răspunde:

De când m'am ridicat
Și 'n Bugiac eu am intrat,
Mulți Tătari, qeū! ț-am stricat,
Și Tătarce am veduvit,
Fete mari am bătrănit;
Și Bugiacu-am pustiit,
De bahmeși l'am sărăcit:
Bugiacul pe jumătate

Și Crîmul a treia parte.
Iar Nistrul când l'am trecut,
Pod pe dinsul am făcut,
Ca să duc să car la noi
Averile de la voi;
Să duc care mocănescl
Cu copile mîrzăcescl
Și cu rrobe tătărescl.

Spaima ce Tătarii lăsaū în urma lor, se oglindesce până astăzi în sensul peiorativ, ce dobîndi numele lor etnic, devenind sinonim cu drac sau naibă, ca și numele căpeteniei lor, Hantătar...¹⁾ Pe de altă parte, în Muntenia și în Ardel, unde prezența Tătarilor fu mai rară și mai puțin persistentă, Tătarii fură identificați cu Urișii și cu Jidovii legendari, cărora li s'a atribuit originea monumentelor unei arhitecturi primitive, și deveniră ast-fel punctul de plecare al unei cronologii îndepărtate²⁾.

Căpetenia acestor Tătari se numia Han (numele dinastic *Gherei* și locuitorul *Calga*) și se bucura la început de aceleși prerogative ca și Domni Moldovei, cu cari împărtașia și modul de investitură (calpac, cabaniță și sabie). Cea mai de frunte familie nobilă la Tătari era Krimli sau Crîmleni, care se împărția în două ramuri: *șerim* și *mîrza*; cei dintâi aveau dreptul de a alege pe Han și de a guverna țara, iar cei din

¹⁾ E curios că, în munții Sucevei, necuratul pîrtă și numele de *coman* (Șeștorea V, 58): dacă acest termen se rapoartă la Cumani, am avea și aci o interesantă transformare etnologică.

²⁾ L. Șăineanu, *Studii folklorice*, p. 191—215.

urmă primiaŭ o hordă anumită prin drept de moștenire¹⁾.

Tătarii purtau un cojoc de vulpe și un cal-pac din blana aceluiași animal: cei de rînd se îmbrăcaŭ cu cojoce de ôie cu partea sbîrlită întorsă afară, ca mocaniŭ noștri, ceea ce le da călare o înfățișare spăimîntătoare. Armele lor erau: un arc cu săgeți, o sabie și sulițe din crăci de arbori cu ascuțișul de fier, apoi arcanul cu care apucaŭ pe cei prinși în războiŭ. Fôrte sprintenŭ, nimenŭ nu-ŭ putea ajunge la gónă. Mîncarea lor de predilecțiune era carnea de cal frăgeđită sub șea pîná la sîngerare și beutura lor favorită *kumisul*, sau laptele fermentat de iapă²⁾.

§ 5. NOGAŬ. — D'aprópe înrudiți cu Tătarii din Crimeia erau *Nogaŭi*, așeđăți în Bugiac sub Iiaș-Vodă (1667—1669). NogaŬ, după numele unui strănepot al lui Gengiskhan, e astăđi în special numele a vr'o 50000 de nomadı din stepele între Marea-Négră și Marea-Caspică (pe lângă fluviile Kuban, Kama și Volga) și la Nordul Crimeiŭ, unde se coborîră în sec. XV. De aci o parte dintr'înșiŭ emigrară în sec. XVII, în Basarabia meridională, unde Moldova deveni ținta jafurilor și barbariei lor, căci „ei de felul lor — ăice un cronicar contemporan (Amiras III, 160) — sînt rēi și jăcași, și ei de-a pururea pohtesc nepace, că pacea îndelungată lor le e să-răcie... Ei așa aŭ fost deprinși asupra Moldovei ca nisce lupi asupra unei turme de oi“.

¹⁾ Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, p. 186. Despre obiceiurile Tătarilor, a se vedea o interesantă relațiune a unui analist turc din sec. XVIII, reprodus de mine în *Revista Nouă* III, 29.

²⁾ Colonia de ađi din Dobrogea se compune din Tătari emigrați mai ales din Crimeia în secolul trecut și în cursul celui actual.

Nogait avea un Sultan și fie-care hordă câte un *mîrzac* (pers. mirza corespunde turc. bey) cu titlul ereditar: sub comanda lui pornia la bătaie în cete, numite *cazan*. Incursiunile le făceau obiceiuit iarna, când apele erau înghețate: orașe și sate se ardeau, jaful era cumplit (cf. mai jos „duium“) și locuitorii se țirau în robie și se vindeau apoi fără cruțare, despărțind pe mamă de fiică, pe tată de fiu.

Hammer descrie după un martur ocular (generalul Tott, autorul Memoriilor asupra Tătarilor) întorcerea dintr'un asemenea ciambur, întreprins în 1769 de Tătari sub Crîm-Gherei: O jumătate duzină de robi, două duzini de boi, cinci sau șese duzini de oi erau adesea prada unui singur Tătar. Sacii atârnați de oblîncul șelei conțineau copii, de la cari nu se vedeau de cât capul; o fată ședea înaintea călărețului, mama pe dindărăt, tatăl și fiul pe pohodnic, iar boii și oile alergau înainte; un ochi neobosit veghea peste această pradă și n'o scăpa nici odată din vedere ¹⁾.

În 1716, Tătarii din Bugiac cerură și obținură de la Mihai-Vodă Racoviță o porțiune anumită din pămîntul Moldovei pentru hrana lor și pentru pășunea vitelor lor, pentru care se îndatorară a plăti anual dijma productelor, așa numitul *ușur*, și plata locului său chiria pămîntului, numită *alîm*. Acești Tătari serviră mai târziu ca călărași în oștirea turcască, de aceea numele lor deveni (turcesce și românesce) un apelativ pentru „curier sau stafetă“, întocmai ca Lipcanii sau Tătarii litfanii, o altă fracțiune etnică emigrată din Crimeia, care astăzi trăiesce

¹⁾ Hammer, *Istoria Imperiului otoman* XVI, 214.

încă în mic număr (vr'o 8000) în unele districte din Rusia și Polonia¹⁾. Moldovenii îi numiau pe Lipcani *Cirimuși*, nu pentru că ar fi de origine ceremică, cum credea Cantemir²⁾, ci pentru că erau învecinați cu Cirimușul, un afluent al Prutului care formă în vechime limita între Moldova și Polonia.

§ 6. ELEMENTUL TĂTĂRESC. — Elementul tătăresc, în stocul turcismelor române, se referă la traiul însuși al Tătarilor Crîmleni și Nogaï, cari în timp d'apropo două secole au venit în continuă atingere cu Moldovenii. De aceea vorbele tătare figurază parte ca terminii tehnicii în letopisețe, parte ele au persistat până astăzi în graiul moldovenesc, lipsind în cel muntén și în idiomele balcanice (afară de cazul când acestea au adoptat forma paralelă osmanlie).

La prima categorie de tatarisme arhaice numărăm:

coliba tătărăscă se numesce în cronică *aran* și *oba*;

căpeteniile lor purtau numele de *mîrzaci* și *șerimi*, iar la Cazacii tătari *asaul*;

dările ce plătiau Domnilor Moldovei: *alim*, *iliș* și *ușur*, iar darea în miere a Domnilor Moldovei către Hanul Tătarilor: *balgi-bașlic*;

razziile lor în Moldova: *ciambur*, jaful cu acea ocaziune: *duium*, tabăra lor: *coș*, stégul lor: *bunciuc*;

ordinul autograf din partea Hanului: *iarlic*.

La a doua categorie de vorbe tătăresci, speciale astăzi Moldovei, aparțin vorbe ca: arcan, badie, bahmet, baibarac, capcană, cobuz, haraba sahidac etc.

¹⁾ Vámbéry, *Türkenvolk*, p. 542.

²⁾ Cantemir, *Istoria Imperiului otoman*, p. 156.

Numele enigmatic de *Baragan*, ce p^ortă stepa întinsă din jud. Ialomița, pare a se trage de la un popor tătar: giagataic (și mongol) buragan „tourbillon, tempête“ corespunde crivățului nostru (cf. *Crivăț*, numele unei locuințe isolate în Dîmbovița, al unui sat în Argeș și Ilfov, al unei păduri și al unui sat în Prahova). De asemenea numele masivului *Bucegilor* (sing. Buceg), cel mai înalt pisc al Carpaților Munteniei, derivă din tătar. buğak sau buçag „unghiū“ (cu care Turcii porecliră colțul Basarabiei locuit de Tătari=Tatar Buğak): cf. *Colțuri*, munte în Prahova, unde se află și Bucegii.

§ 7. PECENEGII. — Locuințele ocupate astăzi de Nogai și anume stepa de lângă fluviul Kumă, în Caucas, era odinioară patria Cumanilor, un popor de același n^em cu Nogaii, din care făceau parte și *Pecenegii*, așezați primitiv la Nordul Mării-Caspice și învecinați la Sud cu Cumanii. Aceste două popore au jucat un rol însemnat în istoria Europei orientale din sec. IX—XIII și în special în trecutul medieval al Românilor, ceea ce ne îndemnă a ne ocupa mai d'apropo de dînsule.

Pecenegii figurază la scriitorii contemporani sub diferite nume. Constantin Porphyrogenetul, care ne-a lăsat (sec. X) datele etnografice cele mai positive asupra lor, îi numește *Πατζιναίται*; cronicarul rus Nestor (sec. XI) *Pece-nezi*, ca și scriitorii arabi *Bezenek*; cronicarii occidentali *Pecinaci* și cei unguri *Bissenii* (sau *Beszenyö*). T^ote aceste numiri erau necunoscute poporului însuși, care purta numele național de *Kangar*.

Alungați, pe la 870, din locuințele lor de către Cazarii și Cumanii, Pecenegii se îndreptară

spre Ucraina și după ce devastară Basarabia, două din hordele lor ocupară mai totă Muntenia, în special porțiunea-I orientală, unde până astăzi amintirea lor trăiește în pichetul Pecenegea pe Dunăre și în două pîraie din Dobrogea cu același nume. După zdrobirea puterii lor de către Bizantinii la sfîrșitul sec. XI, parte dintr'înșii se aședară în Ungaria sub numele de „Bissenii“, unde trăiră sub proprii lor cnej și judecători, până ce se pierdură în némul înrudit al Cumanilor (17 localități în Ardél și în Ungaria ca Beszenyö, Besonovo etc. conservă memoria numelui lor); parte se stabiliră dincolo de Dunăre, în Bulgaria, unde câteva sate au transmis posterității numele celui mai vitez și mai războinic din toate popóarele turce.

Originea turcă a Pecenegilor e mai presus de orî-ce îndoială. Anna Comnena afirmă, că ei vorbiau aceeași limbă cu Cumanii. Fiind dat caracterul pozitiv turc al limbei cumane, urmeză că și Pecenegii aparțin aceluiași ném. Răposatul Hunfalvy, împingënd tendența ugrizării până la extrem, îi consideră de origine ugrică și înrudiți deci cu Maghiarii, în sinul cărora au dispărut. Cele câteva nume proprii, singurele rămășițe din graiul peceneg, le interpretază arbitrar cu ajutorul idiomelor ugro-fineze. Dar tocmai această scurtă nomenclatură de triburi, provincii și cetăți pecenege, analizate de Vámbéry, vorbește în favórea turcismului acestui popor¹⁾.

§ 8. CUMANII. — Cumanii pórtă la scriitorii bizantinii numele lor național *Ούζοι* (adică Oghuz,

¹⁾ Hunfalvy, *Ethnographie Ungarn's*, p. 261 și Vámbéry, *Ursprung der Magyaren*, p. 107—114.

cu care Arabii porecliau pe nomadii turci din stepele de la răsărit de Volga) și după 1070 pe acela de Κομάνοι sau Τοβγκοι; Nestor îi numește Poloviți adică „Bălanii“, ca și cronicarii germani Falawa „Ceii cu părul plăviu“; iar cronicarii unguri Kún, forma primitivă a numelui Cuman.

Pornind din stepa lor de lângă Kuma, ei alungară pe Pecenegii de la Nordul Caspice și le ocupară locuințele (880—900), unde îi mai află peste un secol și jumătate Constantin Porphyrogenetul. Hordele lor pribege atacară apoi pe Slavi în 1058, cu care ocaziune Nestor pomenește firea lor brutală. Intinzându-se, către 1086, în direcțiunea Carpaților, Cumanii coprinseră Moldova și Țara-Românească până dincolo de Olt. În secolul XIII-lea numărul lor deveni atât de mare, în cât ambele țări purtau numele de *Cumania*. Ei rămaseră în aceste locuri aproape un secol și jumătate (1086—1220) și par a fi trăit în bune relațiuni cu populațiunea indigenă, deoarece o fracțiune dintr'înșii adoptă în cele din urmă religiunea, limba și datinile românești; iar altă fracțiune, fugind în 1239 de invasiunea mongolă, se adăposti în Ungaria, unde regele Bela îi dăde un teritoriu între Tisa și Dunăre (numit după dânșii Cumania), unde mai târziu se creștinară și se maghiarizară; alții, în fine, vor fi căutat un refugiu în partea orientală a Bulgariei, unde par a fi supraviețuit până astăzi în așa-numiții Gagauți din Dobrogea și Surguți din Adrianopole, creștinii ortodocși cari vorbesc turcesce și au un tip particular.

Existența Cumanilor pe pământul românesc o adevăresc peste 33 de nume topice și onomastice formate din Coman (ca în Ardél și în Balcani). Mai interesante sînt propriile lor urme

toponimice lăsate în Muntenia și în Moldova. Ast-fel sînt numele orașelor :

TELEORMAN, reprezentând o formă cumână *Teli orman*, pădure nebună (ad. désă) și corespunzând formei turcescî *Deli orman*, cum se numesce o pădure și o provincie a Rumeliei; la Kinnamos, o parte a Carpaților orientali unde se retrase Domnul peceneg Lazăr, pórta numele de Τένου έρμον, probabil în loc de Τέλου έρμον, de órece numai liquida figurézá în variantele dialectale ale turcei orientale: cuman *teli*, giagatai *tili*, uigur *tilbe*... osmanli *deli*¹⁾.

CARACAL, de la cumanul *Kara kulu* „castrum nigrum“, în opozițiune cu *Ak kerman* „castrum album“: epitete luate din sfera colorilor și date orașelor și popórelor (cf. Cara-Iflac) după un symbolism propriu națiunilor turco-tatare, la cari colórea albă denotă elementul dominant, iar cea négră elementul subjugat.

IASI, cetatea Iasilor saú a Cumanilor (din yaasi „arcaș“), cum se numia o porțiune a acestuî popor, latinizată după moda medievală în Jassones saú Jazyges²⁾.

§ 9. ELEMENTUL CUMAN. — Și mai interesantă e influența lexicală, căci cumana a dat limbei române primul strat al turcismelor ei. Aci însă se impune o mare rezervă cercetătorului, de órece idiomele turcescî sînt fórté puțin variabile în timp și în spațiú, așa că limba celui mai vechiú monument uigur (Kudatku bilik din sec. X) nu diferă mult de idioma-I modernă giagatai. E adevérat că cunoscința în privința cumanei a dobîndit un teren solid prin Dicționarul manuscris cumano-latin, din 1303, ce Petrarca dăruise Bibliotecei din Veneția și despre care

¹⁾ D. Hasdeú a atras pentru întăia órá atențiunea asupra acestéi urme toponimice (*Oltenescile*, 1884).

²⁾ Géza Kúun, *Codex Cumanicus*, LXXXIV: Jazygum Moldaviae Cumanicorum memoria in nomine principalis urbis hujus terrae *Iassy*, hungarice *Jászváros*, et hodie viget.

contele Géza Kúun a dat în anii din urmă prima edițiune științifică. Dintr'însul se poate vedea ce caracter pronunțat turc și în special tătar sau turco-oriental avea această idiomă: ast-fel giagatai și cumana posed deopotrivă tendința de a înlocui dentala sonoră cu surda-i corespunzătoare (cf. teli „stultus“ și temir „ferrum“ cu formele corelative osmanlii: deli și demir), existența liquidei nasale ca în osmanlia și reducerea în ambele a guturalei la o aspirațiune mai ușoară (han „rex“=han). Fondul lexical nu diferă între cumana și idiomele înrudite, și nuanțele fonetice le sînt comune.

Ast-fel fiind, ce criteriu ar putea fixa originea cumana și nu osmanlie a cutării vorbe turcesci? Imprumuturile turcesci propriu-zișe nu există în Ardél și cele câte-va turcisme din graiul bănațen au venit prin mijlocirea Sêrbilor (cf. § 33). Pe de altă parte, o serie din aceste împrumuturi sînt adine înrădăcinate în limbă și se bucură de o mare circulațiune, ceea ce indică o provenință mai veche de cât vorbele intrate prin filiera osmanlie.

Asemenea elemente mai vechi ar fi bună-
 óră :

beciă, în sens de suterană și de pivniță boltită, se află în cumana (beci el „urbs munita“) și în giagatai (bičîn „citadelă“); vorba lipsese în alte dialecte turcesci, dar pare a fi supraviețuit în numele turcesc al orașului Viena, Beč, care trecu la Sêrbi, Români și Unguri (Bécs) și al cărui sens primitiv va fi fost dar „suterană“. Orașele Pesta (ung. pest „cuptor“) și Budrum, numele turcesc al anticului Halicarnas, (d. podrum „pivniță“) presintă aceleși raporturi semantice.

dușman, cunoscut întregii Românimii (alătura de vrăjmaș“), denotă asemenea o origine mai veche de

cât influența turcească: în Codex Cumanicus figurează un dușman „inimicus“.

olat, cu sensul general de „ținut“, sinonim la cronici cu „parte“ și „lature“, e un termen foarte familiar vechei noastre istoriografii: Miron Costin îl întrebuințează în dese rânduri, apoi Neculce, Muste, Cantemir (vezi citatele în corpul acestei lucrări). Acest interesant archaism special Moldovei a supraviețuit până astăzi într'un cântec popular din Vâlcele:

Vînduși vii,
Vînduși moșii
Și de bir nu te plătiși;
Vînduși sate și *olate*,
Plătiși birul jumătate...¹⁾

Putem susține cu oare-care siguranță, că avem aci un rest cuman, căci numai în acest dialect vorba figurează sub forma *oleat* „regio“, pe când în osmanlia ea sună *eyalet*.

toiū, al cărui sens primitiv de „ospăț“ s'a pierdut românește, lăsând numai pe cel secundar de „sgomot la benchetuire“ și de „larmă“ în genere (de unde în Moldova: toiesc „a striga“ și destoiesc „a se ușura strigând“). Astăzi vorba e pretutindenea cunoscută cu înțelesul de „temeiū, punct culminant“, sens logicesc dedus de la cel anterior: *toiul războiului* însemna mai întâi sgomotul bătăliei (cf. *dîrdora* luptei) și apoi momentul când încăerarea era la culme; tot așa: *toiul petrecerii*, *toiul veseliei*; sensul s'a generalizat apoi din ce în ce mai mult. Vorba figurează numai în cumana (*toy* „convivium“) și în *giagatai toy* „festin“, pe când în osmanlia vorba sună *doy* „festin, repas nuptial“.

D. Hasdeu, care a relevat cel dintâi importanța lingvistică a unor asemenea cercetări, consideră ca elemente cumane archaismele românești *accè* și *aslam* (Etymologicum).

Primul, numele banului de aramă al lui Ión-Vodă din 1573, ar deriva din cum. (*nag-tul*) *akča* „pecunia“ (osm. *nakt akče*) și nu din

¹⁾ Bibicescu, *Poesii populare din Transilvania*, p. 276.

turc. akçe „bănuț de argint“ (din ak „alb“). Cu alte cuvinte, numai în cumana vorba ar fi designat o monetă și de altă coloare de cât cea albă. Dar pe de o parte, vorba cumana nu însemnă de cât „banî naht saũ peşin“, fără să se indice dacă erau de argint ori de aramă; iar pe de altă parte, admițându-se chiar acesta, un proces identic de generalizare a sensului se observă la fr. „argent“ și la pluralul diferențiat al vorbelor para și ban, câteși trele designând la început o monetă măruntă de argint și apoi o monetă de ori-ce natură. Aceiași evoluțiune semantică a încercat-o de altminteră vorba și turcesce: akçe „monnaie, argent, richesse, pièce“.

Cât privește pe aslam „camătă“, care figurează în vechile psaltiri moldovenesci, el derivă de-a dreptul din vechiul rus „oslamũ“, cu același sens, și așa se explică existența-i în texte religioase. Afirmațiunea că vorba n'ar exista în nici un dialect turc ci numai și numai în cumana, cade dinaintea giagataicului aslam „camătă“ (de unde trecu în vechea rusescă și de acolo în Moldova), identic altminteră cu cumanicul astelan „usura“. Aceiași vorbă cu sensul de „camătă“ există în dialectele kasan, baraba, tobolsk și crîmlén¹⁾.

În neputință dar de a fixa, din cauza motivelor mai sus arătate, un principiu de călăuzire în această direcțiune, ne mulțumim a reproduce pur și simplu seria vorbelor cumane ce corespund turcismelor românesci și aflătoare în Codicele cumana :

chatir, voluntas (hatyr), *chalp*, falsus (kalp); *duchan*,

¹⁾ Radloff, *Versuch eines Wörterbuch der Türk-Dialekte*. St. Petersburg, 1890 urm. vol. I, p. 547.

officina, taberna (dukkian), *dulab*, armarium (dolab); *fanar*, lampas (fanar), *frangi*, vellus (frenge); *gerdan*, collum (gerdan), *habar*, res novae, nova (habar); *madim*, metalum (maden), *makala*, platea (mahala), *meydan*, locus planus (meydan), *maymun*, simia (maymun), *marul*, lactuca (marul), *mascara*, jocolator (mashara); *nagt*, pecunia (nakd), *narangi*, auriacus color (narengi), *noghut*, cicer (nohud), *nay*, tibia (ney), *ortac*, socius (ortak); *peroza*, turcoise (piruze); *subur*, aloe (sabyr), *sachez*, mastiche (sakyz), *salkum*, botrus (salkym), *suraf*, nummularius (saraf), *suray*, palatium (saray), *sinduk*, arca, cista (sunduk), *sufra*, mensa (sofra), *tas*, pelvis tonsoria (tas), *tamun*, perfectum (tamam), *tarazy*, libra (terazi), *talal*, auctionator (tellal), *tepsi*, quadra (tepsi), *tizgin*, halena (tizgin)...

Percurgând această listă, se poate observa că nu figurează într'însa nici un termen important de ordine culturală. Diferențele formale fiind imperceptibile, accentuăm din nou prudența cu care trebuie să se procedă într'un domeniu aproape necunoscut, în care așa-numitele descoperiri pot fi infirmate de prima constatare ulterioară.

§ 10. BULGARI. — Din aceleși stepe de la Nordul Mării-Negre au pornit un șir de alte popoare — ca Hunii (sec. III—V), Avarii (557—827) și Bulgarii (660—sec. X) — despre cari știința de astăzi nu poate afirma nimic pozitiv în privința naționalității lor (din cauza nulității resturilor lingvistice), dar cari par a fi ocupat o pozițiune intermediară între ramura ugrică și cea tătarăscă, constituind un amestec de elemente fineze și turce. Dintr'aceste popoare, Bulgarii (adică o horadă a lor de la Volga, nomadă și idolatră), după ce luară în posesiune în sec. VI teritoriul de pe țărmul drept al Dunării, și conservară aproape 3 secole limba și dominațiunea lor peste o mare parte a peninsulei balcanice, până ce se dizolvară în masa compactă a Slavilor danubiani, adoptându-le traiul, limba și religiunea și impu-

nându-le numai numele, așa că în sec. X sub bulgara se înțelege exclusiv vechea slavonă¹⁾.

Tocmai fusionarea acésta de elemente diverse etnice într'una și aceeași națiune a făcut așa de complicată problema despre originea naționalității bulgare înainte de completa ei slavizare. De aci varietatea opiniunilor emise de învățați și rezultatele sterile ale unei discuțiuni care se întemeiază exclusiv pe ipoteze mai mult sau mai puțin arbitrare. Să desprindem câteva fragmente din acest mosaic, căci problema în sine are un interes deosebit pentru noi prin contactul secular al Bulgarilor cu elementul românesc, în special cu cel transdanubian.

Istoricii germani Thunmann (1774) și Engel (1796) declară pe Bulgarii de astăzi drept Tătari slavizați; sêrbul Raič (1794) și rusul Venelin (1829) atribue o origine slavă atât Bulgarilor moderni cât și urmașilor lui Asparuk, o ipotesă reluată în timpul din urmă de bulgarul Kristiovič și de rusul Ilovaiskij, a căror slavomanie nu cruță nici pe Huni. Pe de altă parte, după Zeuss, Bulgarii cei vechi n'ar fi de cât Huni retrași spre răsărit de Pontus și ar aparține ast-fel marelui nóm nomad al Turcilor.

După ce Frähn declară pe Bulgarii drept Ugro-Finezii, amestecați însă cu elemente turco-slave, Schaffarik susținu originea fineză atât a Bulgarilor din Mesia cât și a celor de lângă Volga, și acésta părere deveni dominantă, admisă

¹⁾ Intr'un articol publicat de d. dr. Gaster în *Grundriss für romanische Philologie* al lui Gröber (I, 406—414), d-sa, basându-se pe acésta seculară dominațiune a vechilor Bulgari în Mesia și în Balcani, atribue influenței limbii lor turanice particularitățile comune idiomelor balcanice (româna, bulgara, albaneza și neo-gréca) și străine de limbile romanice și slavice, căutând ast-fel a substitui teoriei traco-dace una turanică (Veđi mai la vale).

fiind de Drinov, Jireček și Hunfalvy. Acest din urmă, care împinse ugromania până la ugrizarea unor popoare curat turcesci ca Pecenegii și Cumanii, scoțându-le ast-fel rude neaoșe cu Maghiarii, găsi aci un teren favorabil pentru ipotezele sale lexicale aplicate celor câteva resturi de nume vechi bulgăresci, unica rămășiță a limbii lor, analizate în timpul din urmă de Vámbéry¹⁾.

Dar episodul cel mai bizar în această dezbateră e tesa răposatului Rössler despre afinitatea idiomei vechi bulgare cu a Samoieților din Oceanul glacial. El se încercă chiar a regăsi în limba română vorbe samoiede, adică urme lexicale din acea pretinsă idiomă bulgară, și acestea ar fi: înșir' te-mărgărite, mal, sur... Până și înjurătura obscenă turcescă „sictir“ îi pare un rest samoied, ce ar reprezenta numele spiritului rău la popoarele uralice.

Influența ce această idiomă veche bulgară va fi exercitat asupra limbilor învecinate, este și rămâne un mister din cauza caracterului enigmatic al celor câteva resturi onomastice, îmbogățite în anii din urmă prin descoperirea unui hronograf grec din sec. XVI, ce conține o listă de vr'o 12 nume de haganii bulgari cu indicarea cronologică a domniei lor. Dar această listă cu indiciile ei numerice așteptă încă, cu toate sforțările orientaliștilor, rostul ei lămurit. Presupunerea lui Miklosich că paleo-slavona ar fi păs-

¹⁾ Hunfalvy, *Ethnographie Ungarn's*, p. 225 și Vámbéry, *Ursprung der Magyaren*, p. 62—68. Ne mărginim a cita pe acești doi scriitori, cele-lalte date fiind luate dintr'un studiu inedit despre „Etnografia antică și modernă a Daciei“, care va forma primul volum al operei noastre *Românismul din punctul de vedere etnografic, lingvistic și psihologic*.

trat unele resturi vechi bulgăresci (ca *eritogŭ* „thalamus“ și sanŭ „honor“ în raport cu turc. *cardak* și *san*) precum și părerea d-lui dr. Gaster mai sus enunțată despre influența aceleiași idiomului asupra limbilor balcanice sînt ipoteze nedemonstrabile în starea actuală a științei.

§ 11. TURCII. — După această digresiune necesară asupra popórelor turco-tatare dispărute, trecem la ultimul reprezentant al grupului turco-tatar.

Ramura occidentală, cea mai importantă și mai dezvoltată din toate idiomele acestui grup, coprinde osmanlia, originară din Khorasan și Azerbaigian, importată de hordele selgiucide în Asia-Mică și adusă de urmașii lui Otman la Constantinopole, Cairo, Tripoli și până la Tunis. Ea e vorbită astăzi de vr'o 30 mil. de ómeni, răspândiți în Turkestan, Persia, Anatolia, Rumelia și în insulele grecesci.

Scirile scriitorilor bizantini și arabi despre prima aparițiune a Turcilor nu se urcă mai sus de sec. VI, la sfîrșitul căruia acest popor veni pentru prima óră în atingere cu Bizanțul. În anul 568 împăratul Justinus trimise către haganul Dizabulus, care resida în vecinătatea Altailor pe lângă muntele Ektag, o deputațiune în frunte cu Zemarchos și acesta (ca mai târziu Priscus la Curtea lui Attila) lăsă o relațiune despre călătoria sa. Ambasadorul bizantin se mărginesce în descrierea sa (conservată printre fragmentele lui Menandros) a vorbi de ceremonialul și petrecerile de la Curtea aceluși hagan și atinge numai în trecăt caracterul etnologic al nĂmului numit de el *Τούρκοι*, așa că nu se póte sci căruși trib turc aparține Dizabulus. Abia după 4 secole, aflăm sciri mai pozitive, deși indirecte, în

prețioasa operă etnografică a împăratului-scriitor Constantin Porphyrogenetul (940), care a lăsat informațiuni precise despre unele fracțiuni etnice ale nămului turc, în special despre Pecenegii și Cumanii.

După ce Turcii primise Islamul în sec. VIII și se războie peste două secole sub Selgiucidi, existența lor istorică propriu-zișă începe cu Osman I (1288—1336), primul Sultan al Turcilor europeni, după care ei însiși primiră numele de *Osmanlii*, acela de *Turci* rămânând rezervat străbunilor nomazi și fraților lor din Asia¹⁾. Sub Amurat I, care cuceri Adrianopole, Turcii, în bătălia de la Kosovo (1389), veniră prima dată în contact cu Domniile Serbiei, Bulgariei, Albaniei și Munteniei în persoana lui Mircea, cu care Baiazit I se ciocni apoi la Rovine (1394). Abia după un secol, Moldova, sub Ștefan cel Mare, se ciocni la rândul ei cu Mohamet II, cuceritorul Constantinoplei, în bătălia de la Racova (1474). Aceste prime raporturi ostile fură urmate de legături pacifice, contractate pe de o parte între Mircea și Mahomet I prin tractatul încheiat la 1391, iar pe de alta între Bogdan III și Selim I prin tractatul de la 1511: prin hatiserifurile, ce întăriră ambele aceste legături, se oferia Porții o sumă anuală sub titlul de *peșcheș* sau dare voluntară (transformată mai târziu în tribut obligatoriu sau *haraci*) în schimbul conservării intacte a solului, a religiunii și a dati-

¹⁾ Osmanlii, cu civilizarea lor treptată, dobândiră un dispreț din ce în ce mai pronunțat pentru traiul incult și apucăturile primitive ale Turcilor asiatici sau Turci propriu-ziși, un dispreț ce se oglindese într-o sumă de proverbe ca: Un Turc (adică Turcoman) poate ajunge învățat, dar nici odată om; Arabul mănâncă să se hrănească, Turcul se îndopă de crapă; Turcul într'un oraș se crede în închisore...

nilor țării. Integritatea teritoriului, garantată de acele *hatiserifuri*, n'a fost în totdeauna observată de Pörtă, pe când din contră obligațiunea, ca Turcii să nu se pótă așeza în țară sau face *giami*, a fost strict păzită în tot timpul suzeranității. Sub pretexte strategice, Turcii într'adevăr puseră succesiv mâna pe cetățile muntene Brăila, Giurgiu și Turnu, pe cele din Moldova Akkerman, Bender și Hotin, transformându-le în *raiele* sau ținuturi turcesce administrate de *naziri*, *cadii* și *voevođi*. Dar niciodată, absolut niciodată, nu s'a desmintit sentimentul de rară toleranță al Turcilor, cărora le era cel mult îngăduit să se bucure de un mormint pe pământul țărilor române!

Influența turcescă deveni cu desăvârșire preponderantă odată cu instalarea dragomanilor Fanarului pe tronul din Muntenia (1716) și pe cel din Moldova (1711). Imitațiunea servilă a vieții politice și sociale a Orientului fu împinsă până la exagerațiune și Curtea beifului fanariot reflecta în miniatură fastul saraiului din Stambul. Apucăturile traiului oriental în ceea ce privește casa, nutrimentul, îmbrăcămintea etc. se resfrânseră și asupra clasei boieresci, pe când poporul se ținu departe de acea modă ridiculă și trecătoare. Totuși, durata-i de peste un secol a făcut-o să lase ôre-carî urme, și după disparițiunea ei, în stratele de jos ale națiunii, și țărănul român a păstrat până astăzi, în unele condițiuni ale vieții sale materiale, mai ales în costumul său, ceea ce constituia odinioară fala claselor înalte ale societății fanariote.

§ 12. ELEMENTUL TURC. — Aci vom menționa numai acele ingrediente osmanlii, cari se referă exclusiv la viața religioasă, politică și adminis-

trativă a poporului turc¹⁾ și numai întru cât acei termini, órecum tehnici, au pătruns în stocul turcismelor române. Din cauza acestui caracter oficial, ei au dispărut în majoritate, constituind o parte însemnată a vorbelor istorice.

Religiunea. Reprezentanții cultului musulman, după gradațiunea lor ierarhică, erau: imam, preot ordinar (hogeia e predicator și dascăl), cadiu, judecător eclesiastic în cetăți de a doua mână, molă, același în orașe mari, cadiasker, înalt funcționar eclesiastic (unul pentru Europa și altul pentru Asia) și în fine Muftiul, interpretul legii, cea mai înaltă autoritate religioasă, numit și Șeikul-islam sau Capul adevăratei religii, reprezentantul religios al Profetului. Cantemir compară pe cadii, molale, cadiaskeri și Muftiul cu episcopii, mitropoliții, patriarhii și Papa. Curtea supremă de justiție era Divanul.

Casele de rugăciuni purtau numele de giemie și mecet (catedrală și biserică), de pe ale căror minarele, provădute în vîrf cu alemul sau semi-luna, muezinul chiamă la rugăciune (namaz, duva): ezanul și salavatul, imnuri dogmatice ale Islamului, chindia și iața, închinăciunea de după amiazi și de noapte. Sărbătorile: bairamul și ramazanul, cari corespund Pascalor creștine. Adevăratul musulman căta să viziteze, ca hagiul, locurile sfinte.

Politica. Impărăția turcască pórta numele oficial de „Sublima Pórtă“ (Bab-i 'ali) sau „Pórtă fericirii“ (Der-i devlet) după porțile cele mari ale saraiului (cf. Curte, în stilul oficial europén).

¹⁾ Cât privesce vorbele relative la viața socială, ele vor formă subiectul părții a doua a Introducerii: Cultura. Tabloul schițat mai la vale se referă la starea din trecut, iar în transcripțiunea acestei nomenclaturii reproducem formele usitate de cronicarii noștri.

Impăratul se numește Padișah, titlu persian ce corespunde sinonimului arab Sultan (în genere Domn „Monseigneur“) sau mongolului Han, cest din urmă purtat mai întâi de Sultani turci, fu apoi lăsat regilor tătarî din Crimeia (ai căror fiî se numesc asemenea Sultani) ca Șah regilor din Persia, iar Padișah fu rezervat exclusiv suveranului Osmanliilor, de când Osman (1300) luă cel dintâi acest titlu (Padișahi ali Osman). Mama Sultanului pörtă numele de Validè.

Casa militară a Sultanului o formău cinci agale sau ofițeri superiori și anume: Mirialem-aga sau Marele Stegar, Bostangi-bașa sau Guvernatorul palatelor imperiale, Imbrohor sau Marele Comis, Capugilar-kehaiasi sau Capul ușierilor și Capugi-bașa sau Marele Portar. Garda Sultanului și a Saraiului: solaci, peici, bostangi, haseki, baltagi, ciauși și capugi. Casa civilă sau Curtea personală a Sultanului era compusă din: Silahdar-aga, Marele Spătar și Consilier intim (musaip) ca și Căzlar-aga, mai-marele peste hadîmbii sau eunucii din haremul împărătesc; Ciohodar-aga, Marele Șambelan care păstra mantia Sultanului și-i încălța pantofii; Rikiabdar-aga, care ținea scara când Sultanul se urca pe cal; Ibrictar-aga, care aducea Sultanului apă să-și spele capul și mâinile înainte de rugăciune; Peșkir-aga, Cafegi-bașa și Berber-bașa. Toți acești dignitari ai Saraiului, și alții de ordine secundară, erau reprezentați și la Curtea Domnilor fanarioți.

Administrațiunea. Imediat după Sultan, sub raportul politic, venia Marele Vizir sau Vezir-Azem, Cancelarul Imperiului, Pașa cu 3 tuiuri (Vizir luat absolut fiind titlul orî-căruî ministru), apoi Beglerbeiul sau Pașa cu 2 tuiuri, cum se numia în spe-

cial guvernatorul general al eyaleturilor Rumeliei, Anadolului și Siriei. După aceștia venia Pașa, titlul consilierilor intimi, al generalilor și al guvernatorilor unei provincii (liva sau pašalic), sinonim cu Mirimiran adică Pașă cu 2 tuiuri; apoi Beiū (corespunzând ar. Sultan, pers. Șah și tat. Han), cum se numia administratorul din Galipole și Rhodos precum și Domniș Țărilor române, intitulat și Voivoda cu rangul unui Mirimiran (Beiul turc având numai un tuiū); în fine, Sangiac, la început titlul general al guvernatorului, la urmă restrîns la guvernatorul unei provincii inferioare, neavînd tuiū ci numai sangiac, adică stég cu semi-lună, în semn de putere. Fiecare pašalic era subdivizat în cazale sau districte, administrate de un muteselim „locțiitor“ sau de un nazir „inspector“, iar comunele de un aian ori primar.

Vizirul, ca și Sultanul, își avea palatul (Pașacapsi) și personalul său propriu, în primul rînd un loc-țiitor, Kehaia-beiū, un ministru de externe sau Reis-efendi și un ministru al poliției, Ciauşbaşa, pe lângă un inspector al închisorilor, Muhzur-aga. Secretarul Vizirului se numia mehtupciū, al lui Kehaia-beiū caraculac și al celor doi miniștri kesedar. În cancelaria sa se efectuaū edictele imperiale, cari purtaū diferite nume, în genere ferman sau hat, ordin din partea Sultanului, oral sau scris: în cazul din urmă, dacă avea în capul edictului turaua sau semnătura Impăratului, pusă de nişangiū (care redacta aceste acte), se numia și hatişerif, iar dacă hatişeriful era provădut cu apostila imperială („să se observe cele ce urmăză aci“) purta atunci numele de hatihumaium. Beratul era o diplomă ce conferia un privilegiū sau brevet, iar biea-

zul un ordin împărătesc din propria inițiativă a Sultanului; un ordin emanat de la Vizir său de la vr'un Pașă purta numele de buiurultiū sau buiurdiū.

Cei 4 dignitari de frunte ai Porții erau: Vizirul, cadiaskerul, defterdarul și nișangiul, a cărui funcțiune trecu mai târziu asupra lui Reis-efendi. În special, Muftiul și marele Vizir sînt primele personaje ale Statului, primul sub raportul religios, iar celălalt sub raportul politic, amîndoi reprezentînd pe Sultan care întrunește astfel în persoană sa autoritatea supremă, civilă și religioasă (ultima în calitatea-i de Calif sau vicar al Profetului). Cele 12 departamente sau calemuri ale Imperiului steteau fie-care sub cîte un director, între cari figurau: un defterdar sau ministru de finanțe, un reis-efendi, un baș-muhasebegiū sau contabil general, un teskeregiū care administra averile domeniilor Statului, un mucabelegiū sau controlor militar și un tesrifaciū sau maestru de ceremonii.

Armata. Afară de ogiacul ienicerilor care formă infanteria și de spahiī sau cavaleria, mai erau în armata turcescă următoarele corpuri: gebegiī sau cuirasieri, topciī sau artileriști, cumbaragiī sau grenadiri și lagumgiī sau mineri; apoi trupele extraordinare: dalcălăci și serdengeșdi. Marina era comandată de un Căpitan-Pașă, sub care serviau leventiī și galiongiī.

Corpul cel mai însemnat și mai faimos al oștirii turcesci fură Ieniceriī, cari, aproape 5 secole (1362—1826), constituiră gloria militară (și în cele din urmă flagelul) Imperiului. Organizarea acestui corp fiind de mare importanță pentru noi (introdusă fiind în parte și în oștirea pămîntenă),

vom da câte-va amănunte asupra-î numai cât privește influența exercitată¹⁾.

Ogiacul său corpul ienicerilor coprindea 4 divisiuni, formând 229 de cohorte (de câte 500 de ómenî) numite odale sau ortale. A treia divisiune, compusă din 34 de ortale, purta numele de seimenî; iar a patra, egală la număr, se numia agemoglanî și coprindea pe recruții corpului. Căpeteniile superioare (afară de ienicer-aga) funcționează în același timp și ca căpitanî de vînătoare, de aceea numele lor era împrumutat din această sferă de activitate: seimenî (sau segbanî) erau păzitorî de ogarî, samsongî de dulăi, zagargî de zăvođi, turnagî de cocorî. — Gradele inferioare aveau, din contra, nume luate din cercul bucătăriei. Sultanul fiind considerat ca părinte hrănitor al corpului, mai-mariî lui erau decorați cu titluri culinare: căpeteniile ortalelor purtau numele de ciorbagî sau distribuitorî de supă, apoi ahci-bașa, primul bucătar și saca-bașa, primul sacagiū. De aci și însemnătatea simbolică a cazanului (în care se ferbea ciorba și pilaful), analogă drapelului unui regiment modern. Fiecare odă sau companie mai avea un oda-bașa sau locotenent și un bairactar, care purta stégul jumătate roș și jumătate galben al ortalei. Fiecare ienicer avea léfă (3 aspri pe đî) și tain (2 pâini, 200 dramuri carne, 100 de orez și 30 de unt). Solda anuală a ienicerilor li se plătia în 4 căștiuri sau trimestre: cea trilară se numia kiste, cea lunară ulufè (léfă), iar cea đilnică nafacà. Ei purtau o dulamă roșie și o checea sau

¹⁾ Veđi d'Ohsson, *Tableau de l'Empire ottoman*, VII, 310 urm. și Djevat-Bey, *État militaire ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours*. Tome I, livre I. Le corps des janissaires depuis sa création jusqu'à sa suppression. Constantinople, 1882.

turban de pîslă, iar ienicer-aga o căciulă de ceremonie numită „cuca“, care apoi făcu parte din ceremonialul de investitură al Domnilor români.

Cronologia. Văcărescu, în a sa Istorie a Împărațiilor otomane, noteză pretutindenea era musulmană („létu otomanicesc“ = higret, ad. 16 Iulie 622) alătura de cea creștină. Aceiași procedură se observă în firmane, unde se menționează și lunile anului mahometan. Acestea sînt: Muharem (N. Costin II, 93), Sefer, Rebi'-ul-evvel (Condica 1802, p. 313), Rebi'-ul-ahyr, Gemağ-el evvel (Văcărescu, 258), Gemağ-el ahyr (Condica 1802, p. 315), Reğeb, Şa'ban, Ramazan (Condica 1813, p. 352), Şevval (N. Costin II, 96; Văcărescu 237, 260), Zi'l-ka'dè, Zi'l higğè. Anul lunar turcesc fiind de 354 de zile, decî cu 11 zile mai scurt de cît al nostru, întăia zi de Muharem, începînd dar în fie-care an cu 11 zile mai înainte ca în anul precedent, pôte cădea în orî-ce timp al anului¹⁾.

Iată și câte-va exemple :

N. Costin II, 93: [Sultanul Ahmet către Domnul Moscului Petru Alexievici] acea dîntăi a vóstră iubită carte... de la mutarea lui Moamet în anul 1112 (ad. 1700), în luna lui *Muharem* 26 zile...; ibid. 94: scrisu-s'au în anul 1121, în luna lui *Zilcadea*, întru împărătésca cetate Constantinopole. Cronica anonimă III, 170 [ferman pentru Grigorie-Vodă Ghica]: ne am milostivit către tine și ți-am înnoit domnia Moldovei cu întăritură în anul acesta 1141 (ad. 1729) în 26 de zile a lunii *Şaabun*...

Uricar III, 139 (d. 1792): hatihumaiumul ce s'au dat la 1188 (ad. 1774) la mijlocul lunii *Şeval*; 181 (d. 1802): la 3 a lunii *Zâlhize* a an. 1205 (ad. 1791)... către sîrși-

¹⁾ Despre corespondența aproximativă a acestor luni cu ale noastre, a se vedea tabla paralelă la Cantemir, *Istoria Imp. otom.* p. 10. Formula de transformare a anilor mahometani în era creștină: data turcescă plus 622 minus diferența anilor lunari (aproximativ 1 la 32 de ani). Ast-fel 1206 corespunde lui 1792 (=1206+622-30).

tul lunii *Gemaziaval* a an. 1206 (ad. 1792) ... la 22 a lunii *Gemazi-el-ahir* a an. 1206 ... VI, 129 (d. 1882): cuprinderea sf. hat la 1217 (ad. 1802) după létul otomanicesc ... 131: hatişerifurile ce s'aũ dat la 1188, 1198, 1206 și 1217 létu otomanicesc; 436 (d. 1774): haraciul ... începẽnd de la 14 a lunii *Gemazil-evel* a anului otomanicesc 1188, iar de la Hr. din 6 Iulie 1774: 448: milostivul meũ împẽrãtesc hat-humai care s'aũ dat la 21 a lunii *Regep* la an. 1188.

Condica 1802, p. 313: împẽrãtesca mea poruncã la lét 1206, împodobitã cu sfĩnt hatihumaium, coprindẽtore de cele douẽ porunci date mai înainte, una cu sfĩntul hatihumaium la lét 1188, cum s'aũ çis mai sus, iar una tot cu acest coprins la lét 1198.

Precum în documente se ține sãmã de lunile calendarului oriental, tot așã viața socialã, în epoca fanariotã, se orienta după divisiunile orariului turcesc, care începea, ca și la Greciĩ anticĩ, după apunerea sórelui, adicã de la un apus la altul câte de douẽ orĩ 12 ore: apusul sórelui coincidea ast-fel totdeauna cu 12 ore turcesci.

Filimon, Ciocoiĩ, 142: pe la 12^{1/2} ore turcesci începurã invitații a sosi; 240: Costea scóse orologiul și vedẽnd cã aratã patru ore turcesci...: 246: pe la douẽ ore turcesci, un sgomot ce se făcea prin curtea Hãtmãniei anunțã venirea Sameșului la cancelarie; 294: a treia çi, pe la douẽ ore turcesci din nópte ...

Cap. III: Limba osmanlie

§ 13. INFLUENȚA ARABO-PERSIANĂ.—Limba turcã, definitiv fixatã la Constantinopole în 1453, a exercitat o influențã însemnatã asupra limbilor din Sudul și din Orientul Europei, și acestã influențã a mers crescẽnd paralel cu rolul politic din ce în ce mai mare al Semi-lunii în Europa. Fondul osmanliei, primitiv tãtar, era cu totul insuficient a servi de organ unei noi civilizațiuni. Ea re-

curse ast-fel de timpuriu la araba și persiana, limbă grăite de popore ce le uniaș acelăș credințe religioșe. Deja în vocabularul cuman din 1303 se vđd urme de asemenea împrumuturi.

Dacă persiana a fost cultivată pentru bogăția ei poetică, apoi araba deveni un izvor de îmbogățire nu numai pentru ideile de ordine morală și religioșă, ci și pentru terminologia administrațiunii, jurisprudenței, a sciinței și a literaturii. În urma acestei duble infuziunii, și într'o dosă atât de mare, turca literară deveni un amestec de trei idiome diverse, semitică indo-europenă și altaică. Una și aceeași noțiune e adesea reprezentată prin câteș trei aceste elemente ¹⁾.

Dar osmanlia (cu dialectele-ı principale: rumeliot și anadolén) rămase și mai departe fondul graiului popular, prezentând sub acest raport cea mai mare analogie cu cumana și cu cele-lalte idiome orientale ale grupului turco-tatar. Nu numai că ingredientele numeroșe arabo-persiane n'au atins caracterul esențial al limbei vulgare, ci din potrivă acestă din urmă a modificat profund și conform spiritului ei aceste elemente străine, adaptându-le cu un mod de rostire propriu Osmanliilor și îmbogățindu-le cu nuanțe de sens necunoscute limbilor originare. Acele dintr'însele cari au pătruns în popor au fost supuse unui asemenea dublu proces, formal și ideal, și numai sub acestă formă *turcită* au intrat arabismele și persianismele în idiomele balcanice.

§ 14. INFLUENȚA BIZANTINEI. — Odată în contact cu cultura europeană, Turcii căutară să-și asi-

¹⁾ Cf. *cap*: baș, rees și ser; *casă*: ev, hane și beit; *mând*: el, yed și dest; *pörtă*: kapu, bab și der; *edict*: ferman, hat și buirultu; *principe*: bey, emir și șah.

mileze progresele popórelor învecinate, Bizantiní (mai târziu Greci moderni și Italiani), Slavi și Unguri, și să primescă de la fie-care dintr'însele o serie de terminí din sfera marinei și a artei militare, din domeniul comerțului și al industriei.

De timpuriu în atingere războinică și culturală cu Bizanțul, Turcii, popor primitiv continental, învățară să cunoscă de la dinșii produsele mării și tot ce privesce marina. De aci terminí ca¹⁾: fanar „fanal“ (φανάρι), kadyrga „galeră“ (κάτρηρον), liman (λιμένα), talaz (θάλασσα).

Tot prin intermediul bizantinei a pătruns în turcesce (sau în araba) elementul latin, cum indică forma grecizată a acestor împrumuturi: dinar „monetă de aur“: δηνάρι (denarius), gümrük „vamă“: κομμέρι (commercium), Kamis „cămașă“: καμίσι (camisia), kantar „balanță“: κεντηνάρι (centenarium), kiler „cămară“: κελλάρι (cellarium).

De la Bizantiní și Greci provine o parte însemnată a numelor de plante, dintre cari unele (lucru curios!) s'aũ reĩtors în neo-grecă sub forma lor orientală (punem în parantese aceste dublete lexicale): abanos: έβανος (άμπανός*), afion: όπιον (άπιώνι), anason: άνισον, balsam: βάλασαμον, fyrfiun: εύφόρβιον, fystyk: πιστάκιον, karanfil: καρρόφυλλον, marul: μαρούλι (cf. amarus), mușmula: μέσπιλος (μούσμουλον), portokal: πορτοκάλι, tarhun: δρακόντιον, tiriak: θηριακή, titrè „gumă de cedru“: κεδριά.

§ 15. INFLUENȚA SLAVO-MAGHIARĂ.—Pe de altă parte, de la Slavi și Unguri, Turcii aũ împrumutat o parte din terminologia lor militară.

¹⁾ În exemplele de mai la vãle, ne mãrginim a cita mai ales acele elemente turcesci cari aũ intrat în limba română: veđi G. Meyer, *Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch-türkischen*. Wien, 1893 și Psichari, *Etudes de philologie néo-grecque*. Paris, 1892, p. LXXIV—LXXXII.

Ast-fel de la Slavī: čete „excursion pour faire du butin“ (vsl. četa „trupă, cétă“), hatman „titre des chefs des cosaqués, titre des gouverneurs de plusieurs provinces de l'ancien empire de la Crimée“ (pol. hetman, rut. ataman și vataman din germ. Hauptmann), kyral „roi, prince chrétien“ (vsl. kralj), kopia „lance“ (vsl. kopia), potira „alarme et sortie des habitants armés pour se défendre ou courrir sur quelques assassins“ (bulg. potjera din vsl. terjati „a goni“); suhari „biscuit“ (serb. suchari din vsl. suhū „uscat“); vaivoda „titre des gouverneurs de la Valachie, de la Moldavie et de la Transylvanie, commissaire de police du quartier Galata à Constantinople“ (serb. voievoda „belli dux“); apoī: pelin (vsl. pelynū) și višnē (bulg. višni „vișin“¹⁾.

De la Ungurī: palanka „espèce de fortification, lieu palissadé“ (palánk), palaska „giberne“ (palasz), salaș „tente“ (szállás „adăpost“), șarampo „fortification en palissade“ (sorompó), varuș „faubourg“ (város: de unde rom. oraș); haidud „soldat hongrois à pied, brigand“ (hajdú) și tolvay „brigand“ (tolvaj); birov „maire d'un village“ (biró „judecător“) și ispan „préfet d'un district“ (ispan); apoī obiecte necunoscute Turcilor ca: hintov „carosse“ (hintó), koči „voiture, espèce de litière“ (kocsi) și soba „poêle, fourneau“ (szoba).

§ 16. INFLUENȚA ROMANICĂ. — Adevărata măiastră a Turcilor în domeniul navigațiunii fu Italia, de la care a împrumutat mai totă terminologia nautică (mai ales de la Venețieni și Genovesi,

¹⁾ Miklosich. *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Bestandtheile im türkischen Sprachschätze*. Wien, 1889. Cf. și G. Meyer, p. 2 și 8. De asemenea Kunos în *Nyelvtudományi Közlemények* d. 1896 urm.

stăpâniil mării): gomena „otgon de ancorat“, iskèle (scala), kalafat (calafatare), kaliun: galeone (γαλιόλι), kapudan sau kaptan „amiral“ (capitano), palamar: palamara (παλαμάρι), sabura: savorra (lat. saburra), trinketa „catart“ (trinchetta), vapor: vapore (βαπόρι).

Prin raporturile comerciale ale Levantului cu Venețienii și cu Genovesii, limba turcăscă a căpătat o parte din nomenclatura ei comercială și industrială: lokanda și lostaria „birt european“ (locanda și osteria), simsar „samsar“ (sensale), trampa „schimb“ (tramuta); lo(n)ğa „bursă de comerț și locul de întrunire al meseriașilor“ (loggia); bareta „căciuliță“ (beretta), kaput „manta“ (capotto), kundura „condur“ (coturno) etc.¹⁾

Din românește, afară de unele noțiuni speciale țării noastre ca: boyar „nobil român“, gelate „dare veche“ (gălétă), ispravnik „cap de județ“ și kalaraș „curier“ (tôte la Hammer), mamaliga (asemenea în ung. serb. și rut.) și mukau „cioban din Ardél“ (mocan)—Turcii au împrumutat vorbe ca: barda „secură dogarului“, kașer un fel de „brânză“: caș (la plural, invers: cașcaval), kassatura „sabie-baionetă“ (custură), dalavere „transaction“ din daravere (dare-avere) și nu din italianul „dare e avere“ (cum crede Bonelli); lundura „luntre greoie și masivă“ (invers: caic), masa „masă jósă cu un singur picior“ (invers: sofră); apoi numele Moldovei: Bogdan (alătura de Moldovan), și kalas (kalas tahtasy) „planche épaisse“ (litt. planche de Galatz), de la faimósele

¹⁾ Luigi Bonelli, *Elementi italiani nel turco ed elementi turchi nell'italiano* în *L'Oriente* I, 178—196 (Roma, 1894). Cf. K. Foy, *Der Purismus bei den Osmanen*. Berl. 1894, p. 43—47 (abendländische Einflüsse).

cherestele ce se transportă din Galați la Constantinopole.

Negreșit, aceste împrumuturi din românesce, al căror număr nu poate fi încă precizat, constituiesc în tot cazul o minimă parte în raport cu turcismele din vocabularul nostru; dar același fenomen se constată la Maurii din Spania, cari au îmbogățit limba spaniolă cu un număr considerabil de cuvinte arabe, pe când numărul vorbelor spaniole intrate în arăbesce se reduce la un minimum¹⁾. Lucru altminterea ușor de înțeles, când se ia în considerațiune superioritatea culturală a celor două popoare orientale față cu națiunile supuse²⁾. În același raport etnic stau idiomele balcanice, sârba, bulgara și albaneza, ale căror puține urme în vocabularul turcesc contrastază cu marele lor număr de turcisme; numai grăca modernă a compensat întru cât-va (și acesta mulțumită mai mult influenței vechii grecesci și celei bizantine) influența lexicală a osmanliei asupra-î.

¹⁾ Dozy et Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*, p. 2.

²⁾ Tutuși frecvențele invasiunii și șederea îndelungată a Sarasinilor în Sudul Franței (sec. VIII—XI) n'au lăsat nici o urmă asupra dialectelor locale nici asupra limbii franceze. Cf. Reinaud, *Invasions des Sarrasins en France*, p. 306.